

RAFAŁ MAREK
Uniwersytet Jagielloński

PRONOETES W MAJĄTKACH APIONÓW W PERSPEKTYWIE PRAWNEJ I SPOŁECZNEJ

Streszczenie: Umowy dotyczące zarządu majątkami ziemskimi Apionów wskazują, że głównym zadaniem administratorów tego rodzaju dóbr było zapewnienie optymalnej gospodarki finansowej w oparciu o rejestry i pokwitowania przez nich wydawane. Posługiwano się standardowymi formularzami redagowanymi przede wszystkim z myślą o interesach właściciela ziemi. Umowy zawierają klauzule wskazujące na dążenie pracodawcy do maksymalnego zabezpieczenia się przed stratami powstałymi wskutek złego zarządu (poręczenia, zastaw, hipoteka generalna). Taka praktyka jest o tyle uzasadniona, że rolnictwo było głównym działem gospodarki, a arystokracja dążyła do szybkiego zwrotu swych kapitałochłonnych inwestycji w uprawę ziemi (irygacje, winnice).

Słowa kluczowe: ród Apionów, papirusy prawnicze, rolnictwo Egiptu bizantyńskiego, majątki rolne w cesarstwie rzymskim

WPROWADZENIE

Celem niniejszej pracy jest spojrzenie na kilka dokumentów papirusowych dotyczących codziennego funkcjonowania majątków rolnych potężnej rodziny Apionów w perspektywie ówczesnego prawa i realiów społeczno-gospodarczych¹.

Zwraca uwagę teza, że poglądy na temat gospodarki późnego imperium rzymskiego, takie jak reprezentowane przez A.H.M. Jonesa, mające, można powiedzieć, charakter pesymistyczny, opierały się na uwzględnianiu przede wszystkim źródeł pisanych, w tym pomników prawa, jednakże praktycznie bez brania pod uwagę danych archeologicznych². Badanie papirusów prawniczych może odegrać rolę pomostu między źródłami archeologicznym a tekstami prawnymi, literackimi itp., ilustrując choćby prawo w działaniu w ramach życia gospodarczego³.

¹ Por. uwagi o analizie dokumentów prawnych w ich kontekście: P. du Plessis 2012, s. 5 oraz J. Banaji 2007, s. 197.

² B. Ward-Perkins 2008, s. 203.

³ Por. P. van Minnen 2010.

Opieranie się przez A.H.M. Jonesa i wcześniejsze pokolenia badaczy na źródłach pisanych, zwłaszcza literackich i prawnych, było o tyle uzasadnione, że jego *opus magnum* powstawało w pierwszej połowie lat 60. ubiegłego stulecia. Brak było wtedy tak dużej jak w XXI w. liczby publikacji obejmujących rezultaty badań archeologicznych dających wgląd w funkcjonowanie gospodarki późnego cesarstwa rzymskiego, w tym jego wschodniej części⁴.

Znane były jednak choćby archeologiczne dowody na budowę w interesującym nas okresie wielkiej liczby kościołów, jak przykładowo w Gerasa (Jerash) w Jordanii. Sugerowało to dobrą sytuację gospodarczą w regionie pozwalającą na podejmowanie kosztownych inwestycji⁵. Zatem już w latach 60. jawiła się konieczność rewizji ujęć opartych na źródłach pisanych w kontekście odkryć archeologicznych, a także publikacji różnorodnych papirusów nieliterackich.

Interpretacja treści papirusów, takich jak kontrakty, rejestry i pokwitowania, nakazuje uwzględnianie jak najszerszego tła gospodarczego i kulturowego. Studia interdyscyplinarne obejmujące historię, prawo rzymskie i filologię klasyczną podejmują w ramach rozwijającej się jeszcze od końca XIX w. papirologii prawniczej specjaliści praw antycznych⁶. Papirusy są dla nich przede wszystkim świadectwami praktyki prawnej, w tym zastosowania prawa rzymskiego w Egipcie i jego relacji do praw ludności nie-rzymskiej. Egipt tym bardziej zasługuje na uwagę, że w tej części Imperium zachowało się na tyle dużo pisemnych źródeł o charakterze nieliterackim dotyczących warunków pracy i organizacji rolnictwa, że możliwe są owocne konkluzje i wyprowadzanie analogii w stosunku do pozostałych terenów państwa rzymskiego.

Ponadto Egipt odgrywał strategiczną rolę w produkcji rolnej cesarstwa. Na żyznej glebie uzyskiwano plon około dziesięciokrotny⁷. W stosunku do innych obszarów Imperium był to rezultat dobry lub nawet bardzo dobry⁸. Znacznie bardziej dochodowa niż uprawa zbóż była hodowla winorośli. Przy obliczaniu ciężarów podatkowych w Syrii 5 *iugera* winnic traktowano jako przynoszące zysk taki sam, co 20 *iugera* bardzo dobrej ziemi ornej, w Egipcie czynsz za dzierżawę winnicy wynosił od 2/3 do nawet 3/4 zbiorów. Dochodowe mogły być również uprawy palm daktylowych, fig, jabłek, migdałów i pistacji⁹.

⁴ B. Ward-Perkins 2008, s. 203–204.

⁵ Ibidem, s. 204. Tematyką fundacji kościelnych zajmował się sam Jones (Jones 1928; 1930); por. ponadto C.H. Kraeling 1938.

⁶ Zob. zw. L. Mitteis, U. Wilcken 1912 (1963); R. Taubenschlag 1955; 1930 (1959); J.G. Keenan i in. 2014.

⁷ A.H.M. Jones 1964, vol. II, s. 767.

⁸ Ibidem.

⁹ Uprawianie takich roślin w celach komercyjnych jest poświadczane w papirusach z interesującej nas epoki, takich jak P. Oxy. LV 3804 wers 46; por. A.H.M. Jones 1964, vol. II, s. 768 oraz T. Hickey 2012.

Trudno przecenić fundamentalne znaczenie rolnictwa dla gospodarki i finansów państwa rzymskiego. Z niego fiskus czerpał najwięcej dochodów, ono też wytwarzało gros produktu narodowego¹⁰. Czysze z dzierżaw gospodarstw rolnych stanowiły zasadnicze źródło dochodu Kościoła i senatorów. Udział dochodów z nieruchomości miejskich był niewielki¹¹. Arystokracja inwestowała nadwyżki przede wszystkim w ziemię¹². Można zatem powiedzieć, że pracujący w majątkach ziemskich, w tym zarządcy, zajmowali się strategicznym działem gospodarki, który budził zainteresowanie warstw wyższych dysponujących dużymi nadwyżkami pieniądza.

I. ADMINISTRACJA WIELKICH MAJĄTKÓW – UWAGI OGÓLNE

Dobra ziemskie wielkich latyfundystów były często rozproszone po wielu prowincjach, podobnie jak dobra Kościoła. Wymuszało to organizowanie sprawnej administracji na wszystkich szczeblach i zapobieganie nieprawidłowościom i nadużyciom przy rozliczeniach¹³. Efektywna administracja majątków położonych w Egipcie była tym ważniejsza, że dochód z ziemi położonej w tej prowincji (plony, czysze) był wyższy niż w pozostałych częściach państwa¹⁴.

Znane i stosowane były różne metody administracji wielkimi kompleksami rolnymi. Można mówić o trzech podstawowych modelach zarządu: a) poprzez zatrudnienie pełnomocników (źródła łacińskie mówią tu o *procuratores, actores*), b) oddawaniu majątków w krótkoterminowe dzierżawy podejmowane przez *conductores*, c) dzierżawy na czas życia dzierżawcy albo na stałe (*emphyteusis*, takich dzierżawców określano jako *emphyteuticarii*, nietechnicznie: *perpetuarii*). Te trzy podstawowe modele były stosowane zarówno przez skarb cesarski, jak i posiadaczy ziemskich w różnorodnych konfiguracjach¹⁵.

¹⁰ Por. np. M. Finley 1973, s. 97–98 i *passim*; A.H.M. Jones 1964, vol. II, s. 770.

¹¹ Por. *Liber Pontificalis* 34, 35, 39, 42, 44; *Olympiodoros z Teb*, 44, ed. 1851 oraz A.H.M. Jones 1964, vol. II, s. 770.

¹² Por. K. Harper 2015, s. 49–50.

¹³ Por. A.H.M. Jones 1964, vol. II, s. 782.

¹⁴ *Ibidem*, s. 784.

¹⁵ *Ibidem*, s. 788. O emfiteuzie mówi D. 2.8.15.1: *sed et qui vectigalem, id est emphyteuticum* (poklasyczna lub justyniańska glosa-interpolacja?), *agrum possidet, possessor intellegitur* oraz C. 1.33.2 gdzie mowa o *totius perpetuarii, hoc est emphyteuticarii iuris exactio* (por. W. Bojarski 2000, s. 123). Zatem prawo sprzyjało stabilności tej formy władania ziemią. Emfiteutami byli zarówno *honestiores*, jak i *humiliores* (W. Bojarski 2000, s. 124, por. C. Th. 5.15.15. z 364 r. o emfiteutach o majątkach równych senatorskim oraz C. 11.62.7). Na zainteresowanie emfiteuzą, takich elit jak Apionowie wskazują wzmianki o *coloni emphyteuticarii* oraz *servi emphyteuticarii* (W. Bojarski 2000, s. 124–125). Dopuszczalna była także subemfiteuza, subemfiteutami mogli być drobni rolnicy (por. W. Bojarski 1975, s. 13). Emfiteuza była atrakcyjna ze względu na przywileje wspierające rozwój rolnictwa. Wedle konstytucji Walentyniana z 383 r. (C. 11.52.7) emfiteuci, którzy otrzymali grunty średniej klasy (*nec ad plenum idonea, nec omnimodo vacua*), uzyskali *biennii immunitas* od czyszu. Jeśli grunt

Oprócz dóbr cesarskich – *res privata* – rozwiniętą administracją swych posiadłości dysponował między innymi Kościół Rzymu. *Patrimonium sancti Petri* dzieliło się na grupy regionalne (Galia, Afryka, Dalmacja, Sycylia), każda z nich również była określana jako *patrimonium*. *Patrimonia* posiadał Kościół rzymski również na samym Półwyspie Apenińskim. Na czele każdego *patrimonium* stał *rector*, mianowany na kilka lat, zwykle należący do niższego duchowieństwa rzymskiego, byli to subdiakon, notariusz lub *defensor*¹⁶. *Rectores* kierowali pracą *actores* albo *actionarii*, poniżej znajdowali się *conductores*¹⁷.

Również administrację majątków rezydujących w Konstantynopolu Apionów, chociaż jej obszerne posiadłości liczące wiele kilometrów kwadratowych ziemi były skoncentrowane przede wszystkim w Egipcie, można określić jako rozbudowaną¹⁸. Dobra Apionów, będące wielkimi kompleksami rolnymi z licznymi kolonami, niewolnikami, rządcami itp.¹⁹, były zorganizowane w dość złożony sposób, podobnie jak dobra cesarskie i kościelne. W skład poszczególnych zespołów ziem (można tu dopatrzeć się analogii do rzymskich *fundi*, z których składały się większe zespoły majątków – *massae*) wchodziły następujące rodzaje posiadłości:

- a) *epoikia* (ἐποίκια) – grunty znajdujące się we wsiach (κόμαι) lub w ich najbliższej okolicy,
- b) *ktemata* (κτήματα) – posiadłości skupione wokół *epoikia*,
- c) *autourgia* (αὐτουργία) – ziemia uprawiana bezpośrednio przez robotników rolnych *domus gloriosa* Apionów.

Na czele hierarchii administracyjnej stał *vicedominus* – ἀντιγεωύχος²⁰. Bezpośrednio podlegali mu główni pełnomocnicy – διοικηταί – im zaś podporządkowanych było ok. 10 lub 12 niższych zarządców – προνοηταί, każdy z nich zajmował się sprawami zespołu posiadłości złożonych z *ktemata*, *autourgia* i *epoikia*. *Domus gloriosa* Apionów, odmiennie niż Kościół, najprawdopodobniej nie korzystała z usług

był całkowicie niezagospodarowany (*nuda et relicta*), przysługiwała *trienni immunitas*. W roku 319 Konstantyn Wielki zwolnił emfiteutów z *onera extraordinaria* (C. 11.65.1). Ponadto, co ma związek z prowadzonymi irygacjami itp., takimi jak w dobrach Apionów, tenże cesarz w tym samym roku wprowadził kolejny przywilej (C. 11.63.1) skierowany przeciwko pretensjom kolonów na gruntach oddanych w emfiteuzę, stanowiąc: *aquarum ius potestasque penes emphyteuticarios permaneat*. Przywilej ten, przyznający emfiteutom szeroką swobodę w korzystaniu z wód, sprzyjał rozwojowi inwestycji na szerszą skalę, zwłaszcza nawadnianiu i zakładaniu winnic itp. (por. W. Bojarski 1975, s. 11). Skuteczność tego rodzaju przywilejów jest widoczna w dokumentach dotyczących majątków Apionów wskazujących na szeroką aktywność gospodarczą, por. niżej.

¹⁶ A.H.M. Jones 1964, vol. II, s. 789.

¹⁷ Por. z najnowszych prac: Ch. Hanlon 2016.

¹⁸ A.H.M. Jones 1964, vol. II, s. 789–790; zob. też R. Mazza 2001.

¹⁹ Zob. T.M. Hickey 2012, s. 302–304. Por. z dokumentów dotyczących *massae* Kościoła: P. Ital 1.12, 1.13; 1.18–19; *Liber Pontificalis* 34 oraz P. Ital. 1.1 o *massae* Kościoła Rzymu, *Massa* złożona z 10 *fundi* pojawia się w *Gregorii Magni Epistula* XIV. 14: *massa cum omnibus fundis suis*.

²⁰ Por. np. P. Oxy. I 153, I 156, VI 943.

*conductores*²¹. Bezpośrednio nadzorowali pracę robotników rolnych φροντισται. *Dioiketai* często byli tytułowani jako *comes*, czasami nawet *illustris*, byli zatem osobami o stosunkowo wysokiej pozycji społecznej²². *Pronoetów* pojawiających się w umowach z domem Apionów, podobnie jak poborców czynszów (ἐνοικιολόγοι), określić można jako ludzi „skromnych”, *humble folk*²³, czy też należących do warstw średnich. Jednak na zachodzie Imperium, być może też i w wielu jego wschodnich prowincjach, zarządcy należeli do innych kategorii ludności. *Actores* byli często niewolnikami lub wyzwolencami właścicieli ziemi, którą administrowali. Podobnie rzecz się miała, jeśli chodzi o *procuratores*²⁴. Również *conductores* mogli być niewolnikami, zwykle właściciela danego majątku rolnego²⁵. Dom Apionów korzystał jednak, przynajmniej w Egipcie, z usług ludzi wolnych.

Samo słowo *pronoetes* wywodzi się od czasownika προνοεῖν (doglądać, dozorować, dbać o coś, o kogoś). W słownikach bizantyńskich pojawia się jako synonim dla φροντιστής, κηδεμών, terminologia była nieściśła. W interesującej nas epoce słowo *pronoetes* w kontekście administracji i zarządu wielkimi majątkami było synonimem takich określeń, jak *procurator* czy *villicus*, spotyka się też grecką kalkę łacińskiego *procurator* – προκουράτωρ. Byli to co do zasady zarządcy niższego szczebla. Zespół dóbr zarządzanych przez danego *pronoetesa* określano jako *prostasia*. J. Gascou dopatrywał się pewnych analogii między funkcją *pronoetesa* określaną w umowach, takich jak P. Oxy. I 136, a urzędem *hypodektesa* (ὑποδέκτης), który przede wszystkim odpowiadał za finanse miejskie, podobne funkcje pełnili też zarządcy czynni w domenach cesarskich od czasów Justyniana określani jako *apaitetai* (ἀπαίτηται)²⁶. Dookreślenie zadań *pronoetów* zatrudnianych w majątkach prywatnych, takich jak dobra Apionów, jest możliwe przede wszystkim dzięki analizie konkretnych umów i powiązanych z nimi dokumentów.

W związku z tym trzeba zaznaczyć, że wyżsi urzędnicy, prawnicy i pisarze dysponujący pewną wiedzą prawniczą, czynni w ramach zarządu kompleksów dóbr wielkich właścicieli dążyli do takiego redagowania kontraktów, by zapewnić swym mocodawcom przewagę ekonomiczną i faktycznie decydować o zakresie obowiązków swych podwładnych, zwłaszcza w razie ewentualnych sporów co do wykonania zobowiązań przez zatrudnionego²⁷. Taką praktykę widać tak w stosunku

²¹ A.H.M. Jones 1964, vol. II, s. 790.

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Zob. C. Th. 4.12.5; 16.5.65.3.

²⁶ Pogląd J. Gascou, za: A.K. Wassiliou-Seibt 2013, s. 151.

²⁷ Prawo cesarskie dążyło do pewnego ograniczenia odpowiedzialności z umów *locatio-conductio*, zatem kontraktów podobnych do omawianych (C. 4.65.4, pr. 222 r., *ut domini horreorum [...] nec ultra periculo subiecti sint*, o ile jednak w umowie nie przewidziano obowiązku *custodiam praestare* (ibidem, 2; por. też co do *custodia* D. 19.2.55 oraz C. 4.65.28 z 294 r.). Ogólne sformułowania prawne i prawnicze dotyczące standardu wykonania zobowiązań (np. D. 19.2.25.) były uzupełniane

do zarządców, jak i w stosunku do kolonów i najmitów. Być może nieco lepsza była pozycja negocjacyjna wykwalifikowanych specjalistów, jak choćby kamieniarzy wytwarzających kamienie młyńskie (P. Oxy. LI 3641 z 544 r.). Chociaż podnosi się w nauce, że jedynie formuły i klauzule zastosowane w dokumencie i ich gramatyczna interpretacja miały znaczenie w praktyce²⁸, to jednak należy mieć na uwadze zasadniczą, miażdżącą wręcz przewagę arystokracji, np. Apionów, nad zarządcami pochodzącymi z kręgów drobnych posiadaczy czy też niższego duchowieństwa²⁹.

II. KONTRAKTY ZARZĄDCÓW DÓBR W KONTEKŚCIE SPOŁECZNYM

Warunki zatrudnienia zarządców majątków rolnych są odzwierciedlone przede wszystkim w dwóch umowach – P. Oxy. I 136 (583 r.) oraz P. Oxy. LVIII 3952 (609/610 r.)³⁰. W papirusie Oxy. I 136 stwierdza się³¹, że niejaki Serenus, duchowny chrześcijański – diakon³², składa formalną i typową dla tego typu umów (zapożyczoną najpewniej z gotowego formularza) deklarację, że jest zatrudniony w domu Apionów „z własnej nieprzymuszonej woli” i z „własnego wyboru”. Można dopatrywać się tu zewnętrznego wpływu rzymskich konstrukcji umów najmu pracy jako kontraktów konsensualnych³³. Najogólniej mówiąc, zadaniem Serenusa było zarządzanie, zwłaszcza w sprawach finansowych³⁴, kompleksem dóbr o typowej organizacji, w skład którego wchodził „główny” majątek rolny, posiadłości położone

odwoływaniem się do opinii biegłych, również przy ustalaniu produktywności ziemi i stanu jej zagospodarowania w celach m.in. podatkowych. „Audytor” czy „rewident” (λογοθέτης) badał rzetelność prowadzenia ksiąg, zwłaszcza w ramach administracji dobrami. Jego opinia była decydująca w razie sporów z zarządcami (H. Kupiszewski 1952, s. 261–263, 265–266).

²⁸ H.J. Wolff 1978, s. 146–154. Jednakże przy ustalaniu obowiązków umownych brano pod uwagę nie tylko sam tekst kontraktu, lecz i *mos regionis* (por. np. C. 4.65.8 z 231 r. dotyczący dzierżawy *fundus*, C. 4.65.18 z 290 r., C. 4.65.19 z 293 r.), przypisująca wręcz zasadniczą rolę *consuetudo regionis* wraz z *fides contractus*. Również ustalając obowiązki drobnych dzierżawców i kolonów (*rustici*), należało brać pod uwagę *consuetudo praedii* (C. 11.48.5, 366 r.).

²⁹ Zob. o słabszej stronie stosunku prawnego D. Kehoe 2007, s. 153–154, 160–161.

³⁰ P. Sarris 2006, s. 50–51.

³¹ W. 11 i kolejne: ὁμολογῶ ἐγὼ [...] ἔκουσiα γνώμη καὶ αὐθαίρετῳ προαιρέσει συντεθεῖσθαι με πρὸς τὴν ὑμῶν ὑπερφύειαν [...], FIRA, t. III, s. 492–497, n. 161: oddaje te słowa w następujący sposób: *Declaro ego [...] conuenisse me spontaneo intellectu et libera uoluntate cum splendore uestro*.

³² Wers 7: Σερῆνος διάκονος τῆς ἁγίας ἐκκλησίας. Wykonywanie funkcji administracyjnych przez duchowieństwo nie było ograniczone do Egiptu; por. wyżej o zarządcach *patrimonium* papieskiego.

³³ Por. H.J. Wolff 1974, s. 77–79; podobne sformułowania znalazły się też w P. Oxy. LVIII 3952 wersy 13–15 oraz w P. Lond. Inv. 2219, wersy 6–7; por. też np. wyliczenia dotyczące okoliczności prawnie relewantnych w P. Oxy. LXII 4351, wersy 1–7.

³⁴ Por. sformułowanie προνοητής ἦτοι ὑποδέκτης (P. Oxy. I 136, wers 15; P. Oxy. LVIII 3952, wers 17). Może to być pleonazm. O słowie ἦτοι w umowach i innych aktach związanych z prawem: P. Sijpestejn 1992.

we wsiach oraz tzw. *exotikoi topoi* (zob. wersy 11–17 papiirusu). Ponadto *pronoetes* w ramach realizacji swych zadań był obowiązany do współdziałania z kolonami, „którzy byli odpowiedzialni” w szczególności za zobowiązania podatkowe (wers 18: ὑπευθύνων γεωργῶν, FIRA, loc. cit. oddaje to słowami: *exactionem facturum colonorum*) w *ktema* oraz w wioskach i *exotikoi topoi*. Współdziałanie między Serenusem a podporządkowanymi mu osobami opierało się na rejestrze należności – *apaitesimon*. *Pronoetes* winien był pobierać sumy należne Apionom i skarbowi cesarskiemu³⁵, a następnie rozliczać się z zebranych kwot z przedstawicielem właścicieli dóbr. Rozliczenie owo miało mieć miejsce na podstawie pokwitowań wydawanych przez *pronoetesa* kolonom³⁶.

Oprócz diakona Serenusa, podejmującego pracę jako zarządca, w umowie zachowanej w P. Oxy. I 136 występuje jego poręczyciel – niejaki Victor³⁷. Jednakże poza udzielonym przez niego poręczeniem wprowadzono też do kontraktu dodatkową klauzulę o odpowiedzialności Serenusa i Victora w zasadzie całością swego majątku³⁸.

Czy tego typu klauzule były jedynie standardowymi elementami umowy zaczerpniętymi z gotowego formularza rutynowo wykorzystywanego w pracy urzędników? Trzeba wziąć pod uwagę, że na nieprawidłowości w zarządzie sprawowanym między innymi przez *pronoetów* majątków cesarskich wskazuje nowela Tyberiusza II³⁹

³⁵ *Potentes* odpowiadali za pobór podatków (*implenda munia functionis*) od swych *coloni originales*. C. Th. 11. 1.14 (371 r.; zob. też C. 11.48. 20.3, 529 r.) zaznacza, że podatki te należało pobierać samodzielnie (drobniejsi właściciele?) lub *per actores proprios*. Takim *actor proprius* był *pronoetes*. Trudno tu mówić o rzymskiej innowacji, bowiem już kontrakty dzierżawy sporządzane za Ptolemeusza nakładały na dzierżawcę obowiązek uiszczania podatków należnych z gruntu oraz jego odpowiedzialność wobec państwa za te obowiązki (R. Taubenschlag 1955, s. 360). *Dominus* wykonywał władztwo quasi-publiczne, jak wskazuje choćby C. 11.51.1 (V w.), która stwierdza, że panu przysługuje pełne prawo (*auctoritas*) odebrania działki kolonowi. Celem miało być zagwarantowanie wydajności rolnictwa i tym samym podatków (por. też np. C. 11.55.1 z czasów Dioklecjana). Zatem można tu mówić o cesarskiej wizji kooperacji wielkich posiadaczy i państwa.

³⁶ Wersy 17–24; por. P. Sarris 2006, s. 51–54. O nadużyciach związanych z pokwitowaniami zapłaty podatków por. z literatury polskiej np. R. Kamienik 1971. W kwestii odpowiedzialności *procuratora* również za to, czego podjął się, lecz nie uczynił (*pro his quae gerenda suscepit*), z uwzględnieniem *bona fides* i odpowiedzialności zarządcy za *dolus* i *culpa* zob. C. 4.35.11 z 293 r. oraz C. 4.35.12. i C. 4.35.13 podkreślającą (*iuris auctoritate manifeste declaratur*) odpowiedzialność *procurator* za *dolus* oraz *omnem culpam*, jednak nie za *improvisum casum*. Obiektywna czy też niezawiniona niemożliwość wykonania obowiązków nie pociągała za sobą konieczności zwrotu wynagrodzenia czy to przy pracach fizycznych, czy zajęciach intelektualnych; por. D. 19.2.38 pr. i 1.

³⁷ Wers 34: Βίκτηρ ὁ ἐγ’γυητής. Poręczyciel, najpewniej odpowiadający subsydiarnie, występuje też w P. Lond inv. 2219, w. 18–19 (T.M. Hickey, J.G. Keenan 2012, s. 144).

³⁸ Wersy 39–41: καὶ ὑπεθέμεθα ἀμφοτέροι εἰς τὸ δίκαιον τοῦτου τοῦ συναλλάγματος πάντα τὰ ὑπάρχοντα καὶ ὑπάρξοντα ἰδικῶς καὶ γενικῶς, ἐνεχῆρου λόγῳ καὶ ὑποθήκης δικαίῳ. Przekład FIRA, loc. cit.: *Ambo autem pignerauimus huius contractus nomine omnia bona nostra praesentia et futura, specialiter et generaliter, pignoris ratione et hypothecae iure*. Te same formuły pojawiają się w P. Oxy LVIII 3952, wersy 47–50.

³⁹ A.K. Wassiliou-Seibt 2013, s. 151.

dotycząca skarg składanych przez pokrzywdzonych nieuczciwą działalnością zarządców. Nowela ta koresponduje z klauzulami zawartymi np. w P. Oxy I 136 wzmacniającymi odpowiedzialność *pronoetes*a i jego poręczyciela oraz z zatrudnianiem rządców na określony czas. Widać tu dążenie do maksymalnego zabezpieczenia się przez *potentes* przed negatywnymi efektami zaniedbań i nierzetelnych działań administratorów⁴⁰.

Papirus Oxy. LVIII 3952, mający podobny charakter co P. Oxy. I 136, dotyczy zatrudnienia Phoebammona, kapłana, którego poręczycielem jest nauczyciel czy też kierownik szkoły (wersy 6–7: Φοιβάμμων [πρε(σβύτερος) τῆς ἁγίας ἐκκλησίας]; l. 11: [γραμματοδι]δασκάλου τοῦ Νοτίου Σχολίου). Obaj zatem należą, podobnie jak diakon Serenus, do warstw średnich, dość dobrze wykształconych, jednak niemogących zapewnić sobie odpowiedniego poziomu życia tylko z dochodów z ziemi, wobec tego zmuszonych do poszukiwania dodatkowego zatrudnienia. Zastosowane w papirusie P. Oxy. I 136 na określenie poręczyciela Victora słowo νομικάριος (synonimiczne z νομικός, FIRA⁴¹ tłumaczy je jako *iusisperitus*) oznacza „uczzonego w prawie”, prawnika czy też pisarza dokumentów⁴² mającego wiedzę prawniczą, również może to być *assessor* urzędnika. Sądząc z kontekstu społecznego, dostrzec można w Victorze osobę o statusie zbliżonym do Dioskorosa z Aphrodite, osobę dysponującą na tyle dużym majątkiem, by nadawał się na poręczyciela dla zarządcy dochodowego majątku rolnego. Również w P. Oxy. LVIII 3958 (614 r.), będącym umową o zatrudnienie administratora czy poborcy określanego jako *enoikologos*, zajmującego się między innymi finansowymi aspektami zarządzania budynkami i innymi nieruchomościami miejskimi Apionów w Oxyrhynchos, mamy do czynienia z niejakim Józefem, którego status społeczny jest bardzo podobny do statusu zarządców z P. Oxy. I 136 i P. Oxy. LVIII 3952. Józef był bowiem psalmistą – *psaltes* (w. 11–12: ἐγὼ Ἰωσήφ ψάλτης [...] τοῦ ἁγίου Θεοδώρου καὶ ἐνοικιολόγος).

⁴⁰ Z takimi tendencjami koresponduje jurisprudencja Digestów. Zakres przedmiotów wchodzących w skład majątku objętego hipoteką generalną ujmowano szeroko, na korzyść wierzyciela, tak też D. 20.1.34 odnośnie monet (*corpora pecuniae*), które znajdowały się u dłużnika tytułem pożyczki u osoby trzeciej. Por. też D. 20.1.32 z uwzględnieniem tego, czy dane przedmioty dłużnik wprowadził do swych dóbr z zamiarem pozostawania ich tam stałe (*in perpetuo*). Trudno mówić o specjalnej ochronie dłużnika, bowiem decyzja o sposobie zaspokojenia się z przedmiotu zabezpieczenia zależała głównie od wierzyciela; por. D. 20.5.8: *Creditoris arbitrio permittitur ex pignorbis sibi obligatis quibus velit distractis ad suum commodum pervenire*. Hipoteki na całym majątku rozpowszechniły się jeszcze w II w. Nie były jawne, zatem wierzyciel nie otrzymywał pełnej ochrony (W. Dajczak, T. Giaro 2009, s. 415; por. też D. 20.1.34.1 oraz D. 20.1.15.2, nadto W. Litewski 2003, s. 246–247). Nawet w prawie justyniańskim nie doszło do wprowadzenia najskuteczniejszego narzędzia ochrony wierzycieli – jawności kredytu (W. Dajczak, T. Giaro 2009, s. 415). Jako remedium cesarz Leon wprowadził w 472 r. zasadę pierwszeństwa dla hipotek stwierdzonych dokumentem publicznym albo z podpisami trzech nienaganych świadków (C. 8.17.11.1). Nie sądzę jednak, by P. Oxy. 136 spełniał warunki tej konstytucji ze względu na brak świadków.

⁴¹ Loc. cit.

⁴² Por. P. Oxy. VIII 1131 w. 3 (V w.).

W P. Oxy. LVIII 3952 Phoebammon zobowiązał się do pełnienia funkcji zarządcy w dwóch wioskach i pewnych *exotikoi topoi*. Podobnie jak w przypadku diakona Serenusa, *pronoetes* miał zapewniony pewien margines swobody w stosunku do *ktemata*, gdyż dopuszczalne były niewielkie zaległości z jego strony⁴³. Również w tym wypadku kontrakt zawarto na jeden rok, można zasadnie twierdzić, że w tym samym celu co w P. Oxy. I 136.

Jednakże zatrudnienie na określony czas nie było jedyną gwarancją rzetelnego zarządzania. *Pronoetes* otrzymał bowiem od zajmujących się archiwami *chartularioi* (χαρτουλάριοι)⁴⁴ rejestr należności z poszczególnych posiadłości – *apaitesimon* (ἀπαίτησιμον). Oprócz tego był zobowiązany, podobnie jak Serenus, do wydawania kolonom pokwitowań – *entagia* (ἐντάγια) – opiewających na pobrane od nich sumy należne domowi Apionów i fiskusowi. Właściwa staranność i rzetelność w ramach zarządzania finansami miały być zapewnione również przez porównywanie wpływanych przez zarządcę sum z pokwitowaniami⁴⁵.

Przy analizie papirusów, w tym papirusów prawniczych, spory budzi terminologia dotycząca szczegółów struktury posiadłości, takich jak należące do rodu Apionów. W P. Oxy. I 136 wzmiankowane są trzy rodzaje dóbr ziemskich, to jest *ktemata*, ziemia leżąca w granicach wiosek, oraz tak zwane *exotikoi topoi*⁴⁶. Określenie *exotikoi topoi* jest w papirologii prawniczej przedmiotem dyskusji. W najpowszechniejszym, generalnym sensie termin oznacza „miejsca zewnętrzne”, „tereny znajdujące się na zewnątrz”⁴⁷.

Communis opinio przez *exotikoi topoi* rozumie posiadłości leżące poza głównym kompleksem dóbr w ramach danego majątku rolnego. Amin Benaissa podnosi zasadnie, że archiwum Apionów wskazuje, że *exotikoi topoi* oznaczają rodzaj gospodarstwa rolnego i nie można temu określeniu przypisać specyficznego, ściśle technicznego znaczenia prawnego, co postuluje Peter Sarris⁴⁸, opierając się na odległej analogii do terminologii justyniańskiego prawa prywatnego. A. Benaissa⁴⁹ zwraca też uwagę, że *exotika* – *neutrum pluralis* – odnosi się do dochodów z *exotikoi topoi*⁵⁰. Zastosowanie tego słowa w takim kontekście jest dodatkowym argumentem na rzecz najprostszej, pozaprawnej, interpretacji słów *exotikoi topoi*.

Zaszeregowanie ziemi do danej kategorii miało znaczenie dla pracy zarządców i realizacji przez nich swych zobowiązań kontraktowych. Sposób administrowania

⁴³ Wersy 26–28, P. Sarris 2006, s. 54–55.

⁴⁴ Znani nam z dóbr Apionów *chartularioi* występowali też w Kościele, jak choćby w Konstantynopolu, przygotowywali dokumenty kontraktów dzierżaw czy też emfiteuzy (A.H.M. Jones 1964, vol. II, s. 789; por. C. 1.2.24.11 – 530 r.; C. Th. 11.24.6.6 – 415 r.).

⁴⁵ Wersy 20–24.

⁴⁶ P. Sarris 2006, s. 53.

⁴⁷ Szerzej: R. Marek 2016, s. 364–366 oraz przede wszystkim P. Sarris 2006; A. Benaissa 2007.

⁴⁸ A. Benaissa 2007, s. 84–85; J. Banaji 2007, s. 173–174.

⁴⁹ A. Benaissa 2007, s. 82.

⁵⁰ P. Oxy I 136, w. 9, 16; P. Oxy. LVIII 3952, w. 19; por. P. Oxy 136, w. 18–19; A. Benaissa 2007, s. 80.

ktemata i *exotikoi topoi* w dziedzinie finansów był nieco odmienny. W wypadku niedoborów w ramach *ktemata pronoetes* miał obowiązek pokryć je z własnych środków. Dochody z *exotikoi topoi* miały być w całości przekazywane przez zarządcę po zebraniu wszystkich wymagalnych należności⁵¹. W ramach rozliczeń starano się brać pod uwagę realia gospodarcze, gdyż zarządcy zatrudniani przez Apionów na podstawie w zasadzie jednakowych, zestandaryzowanych umów dysponowali pewną swobodą w ramach rozliczeń dotyczących *ktemata* i posiadłości w wioskach⁵². Sposób zarządu *exotikoi topoi* wydaje się być bardziej ścisły pod względem rozrachunków z domem Apionów. P. Oxy. I 136 pozwala na wnioskowanie, że dochody z *exotikoi topoi* miały być wprowadzone do odrębnego rejestru – „rachunku właściciela”⁵³ i niedozwolone było popadanie przez zarządcę w jakiegokolwiek zaległości⁵⁴.

Podobnie jak kontrola prawidłowości rozliczeń, nadzór nad pracą chłopów, którym zajmował się bezpośrednio *epikeimenos* (ἐπικείμενος), taki jak Jeremiasz z P. Oxy. XIX 2239 (598 r.)⁵⁵, również był intensywny, zwłaszcza ze względu na kosztowne inwestycje w irygację, winnice itp. oraz dążenie do ich szybkiego zwrócenia się⁵⁶. W P. Oxy. XIX 2239 widać oprócz tego ogólność klauzul umownych dotyczących obowiązków nadzorca majątków⁵⁷, co wobec dominującej pozycji społecznej i gospodarczej jego pracodawcy stwarzało możliwość kształtowania przez wyższych urzędników tego ostatniego obowiązków rządcy w zasadzie *ad hoc*, z jak największym uwzględnianiem potrzeb majątków ziemskich i interesu właścicieli. Podobna tendencja jest widoczna również w P. Oxy. I 136, gdzie w wersach 23–24⁵⁸ zarządca zobowiązuje się zatem do działania „z dołożeniem wszelkiej staranności i najlepszej wiedzy fachowej”.

Chociaż omawiane tu umowy miały charakter typowy i opierały się na wcześniej przygotowanych i rutynowo stosowanych formularzach, trudno zaprzeczyć, by kontrakty takie jak P. Oxy. I 136 sporządzano bez praktycznego zastosowania wiedzy

⁵¹ l. 24–27; por. P. Sarris 2006, s. 53.

⁵² Ibidem.

⁵³ Wersy 26–27: τὰ δὲ ἐξωτικά πάντα ἐμὲ εἰς πλήρες λημματίσαι καὶ εἰσπράξει καὶ εἰσενεγκεῖν τῷ εἰρημένῳ γεουχικῷ λόγῳ; P. Sarris 2006, s. 53.

⁵⁴ P. Sarris 2006, s. 53.

⁵⁵ Por. też P. Oxy I 206; Oxy XIX 2244 oraz J. Banaji 1999, s. 210–211; P. Sarris 2006, s. 90–91.

⁵⁶ J. Banaji 1999, s. 209.

⁵⁷ Charakterystyczne są wersy 13–15: ὁμολογῶ [πα]ρασκευάσαι τοὺς πάντας γεωργοὺς τῆς ὑμετέρας ἐνδοξ(ότητος) ἐν ἐκάστῳ τούτῳ [czytaj: τόπῳ] καὶ ἐν ἐκάστῳ κτήματι [τῆ]ς αὐτῆς οὐσίας [σ]πεῖραι τὰς γεουχικὰς μηχανὰς καὶ φυτεῦσαι ἀκανθέας καὶ ἐτοίμως ἔχε[ι]ν πᾶσαν σπουδὴν. W niektórych kontraktach (np. P. Oxy. 140 z 550 r.) widać zobowiązanie do strzeżenia, *custodia*, do zachowania najwyższej staranności. Podobną praktykę odzwierciedla wzmianka Gajusa zachowana w D. 19.2.40, zaś klauzule umowne wykazują podobieństwo do greckiej wersji tegoż ustępu z Gaiusa znanej z Bazylik (Bas. 20.1.39; R. Taubenschlag 1955, s. 380). Takie sformułowania, o ogólnym charakterze prowadziły do pewnej arbitralności w ustalaniu obowiązków podejmującego się pracy.

⁵⁸ καὶ μετὰ τὴν γινομένην παρ’ ἐμοῦ σπουδὴν καὶ ἦν ἐ[ν]δείκνυμι μεθοδιὰν περὶ τὴν εἰσπραξίν. FIRA, loc. cit. odaje to słowami: *omni diligentia et peritia in exigendo adhibita*.

prawniczej. W końcowym paragrafie tegoż papiirusu *pronoetes* i jego poręczyciel zrzekli się przywileju wprowadzonego w stosunku do poręczających na podstawie „nowej konstytucji cesarskiej”⁵⁹. Taka klauzula w umowach z zarządcami wskazuje na dążenie strony silniejszej do wyłączenia zastosowania prawa cesarskiego zmieniającego charakter odpowiedzialności poręczyciela na niekorzyść wierzyciela⁶⁰.

Zrzekanie się uprawnień przysługujących z mocy cesarskiego prawa stanowionego zawarte w umowie z diakonem Serenusem nie jest przypadkiem izolowanym. Również w P. Oxy. LVIII 3958 zarządca i jego poręczyciel byli w pełni odpowiedzialni za pobór należności właściciela. Analogicznie do P. Oxy. I 136 wyłączono skuteczność noweli cesarskiej o poręczycielach⁶¹. Oprócz tego odniesienie do *iusmandatoris* (τὸ τοῦ μανδάτορος δικαίου) w wersji 4 papiirusu P. Lond. inv. 2219 (496 A.D.) może dotyczyć uprawnienia *mandatora* do zrzeczenia się swego *mandatum* wraz z poręczycielem. Tego rodzaju zrzeczenie się jest dopuszczalne przez D. 17.1.22.11. Zatem klauzule stosowane przez notariuszy Apionów, jak też klauzula z P. Lond. inv. 2219, świadczą w pośredni sposób o znajomości przez praktyków w VI w. pism jurysprudencji rzymskiej i ich stosowania w ramach przygotowywania wzorów umów⁶².

III. WNIOSKI

Same metody uprawy ziemi nie zmieniły się przez cały czas rzymskiego panowania nad Egiptem⁶³. Palladius w swym podręczniku rolnictwa z IV w. podaje porady bardzo podobne do tych udzielanych przez Columellę⁶⁴. Jednak zachowane papiirusy dotyczące winnic i urządzeń nawadniających wskazują na liczne inwestycje dysponujących kapitałem posiadaczy ziemskich mające na celu zwiększenie wydajności produkcji rolnej i rozszerzenie areału upraw⁶⁵, co wymagało

⁵⁹ Wersy 37–9 odnoszą się do Nov. 4 Justyniana, określonej jako τῆ νεαρᾶ διατάξει τῆ περι ἐγ’ γυρητῶν καὶ ἀντιφωνητῶν, w ten sposób R. Taubenschlag 1959 = 1930, s. 276.

⁶⁰ P. Sarris 2006, s. 54. Por. D. 1.3.29, 30; C. 1.14.5 oraz H. Honsell 1976.

⁶¹ Wersy 40–45, zw. w. 44: ἀποτατ’ τόμενος τῆ νεαρᾶ διατάξει.

⁶² Por. J.G. Keenan, T. Hickey 2012, s. 144. O stosowaniu prawa justyniańskiego w Egipcie: J. Beaucamp 2007, s. 280–282; polemicznie i zasadnie w stosunku do opinii A. Schillera argumentującego, że prawo justyniańskie w Egipcie nie doczekało się zastosowania (A. Schiller 1970, s. 41–60; 1971, s. 496–502).

⁶³ Por. M. Finley 1973, s. 108–110, 146–147.

⁶⁴ A.H.M. Jones 1964, vol. II, s. 767.

⁶⁵ Por. np. τὰς γεουχικὰς μηχανὰς w P. Oxy. XIX 2239 w. 14 oraz zestawienie w: J.P. Oleson 1984, s. 126–171; J. Banaji 1999, s. 205 podkreśla, że kwestie naprawy i wymiany części w maszynach nawadniających pozostawiono w obszarze kompetencji biura Apionów w Oxyrhynchos, nie zaś w gestii *pronoetów*; por. P. Oxy. I 137, 23, Oxy. XVI 1911, w. 160–162; J. Banaji 1999, s. 205; L.E. Tacoma 1998, s. 123–130.

też rozbudowy wydajnej administracji. Właściciele byli skłonni do intensyfikacji produkcji rolnej i inwestowania nadwyżek. Trudno tu zatem mówić o stagnacji czy upadku gospodarczym⁶⁶.

Dobra ziemskie rodów, np. takich jak Apiones, były bardzo dobrze zintegrowane z resztą gospodarki, szeroko posługując się pieniądzem⁶⁷. Stosowanie rozliczeń pieniężnych na szeroką skalę połączone z dążeniem do unikania strat i zwalczania niegospodarności dostrzec można też w P. Oxy. I 136 i innych umowach z *pronoetami*, zwłaszcza we wprowadzaniu do nich szczegółowych postanowień dotyczących księgowania. Postanowienia te realizowano w praktyce, zaś metody prowadzenia rachunków stosowane w wielkich majątkach, takich jak należących do Apionów, miały charakter innowacyjny⁶⁸.

Widać zatem, że analiza umów i powiązanych z nimi dokumentów sporządzanych w ramach codziennego funkcjonowania majątków należących do arystokracji doskonale uzupełnia źródła archeologiczne⁶⁹, pozwalając tym samym na nakreślenie pełniejszego obrazu życia danej społeczności w perspektywie kultury materialnej, organizacji pracy, a także z punktu widzenia praktyki prawnej. Jednocześnie badanie źródeł archeologicznych kreśli tło dla dokumentów dotyczących stosunków prawnych związanych z rolnictwem późnorzymskim⁷⁰ w posiadłościach cesarskich, kościelnych i prywatnych nie tylko na obszarze Egiptu.

⁶⁶ Również władcy podejmowali próby poprawy stanu rolnictwa. Jednym ze stosowanych przez administrację cesarską narzędzi była *adiectio* (rodzaj definicji podaje C. 11.58.4: *sterilia atque ieiunahis quae culta vel optima compensare* oraz rubryka C. Th. 5.15 i rubryka C. 11.59; por. W. Bojarski 2000, s. 116). Był to zatem przymusowy przydział *agri rudes et inculti* wymagających inwestycji do dóbr rodzajnych, odpowiednio zagospodarowanych (W. Bojarski 2000, s. 117). Instytucja ta miała rodowód jeszcze ptolemejski, była znana i praktykowana w Egipcie (ibidem). Przydział ziemi miał *de iure* charakter arbitralny, uznaniowość widać też w konstytucjach cesarskich (ibidem). Przydzielana ziemia nie stanowiła własności państwowej, konstytucja zajmowała się przydzielaniem pod uprawę i zagospodarowaniem gruntów prywatnych, jednak leżących odłogiem czy opuszczonych (W. Bojarski 2000, s. 118–119; por. C. 11.59.1, C. 11.59.11; co do ciężarów podatkowych przy nabyciu jedynie ziemi urodzajnej czy zagospodarowanej zob. prawo Konstantyna z 337 r., C. Th. 11.1.4, C. 11.59.2. Zdaniem W. Bojarskiego (2000, s. 119) w obu tych wypadkach poza obciążeniem podatkami z gruntu nieuprawnego mamy też do czynienia z jego *adiectio*. *Adiectio* dotyczyła też wielkich dzierżawców dóbr państwowych, miejskich i cesarskich (por. C. 11.59.5, C. 11.59.6; W. Bojarski 2000, s. 120). Wydaje się zatem prawdopodobne, że *pronoetes* zajmował się też sprawami ziem przydzielonych w drodze *adiectio*, one też mogły być zaliczane do kategorii *exotikoi topoi*.

⁶⁷ J. Banaji 1999, s. 205. O cyrkulacji pieniądza wśród ludności wiejskiej pracującej w wielkich majątkach późnej starożytności zob. np. G. Azzarello 2008.

⁶⁸ Zob. J. Banaji 1999, s. 204–205; R. Mazza 1998; P. Oxy XXXIV 2724; P. Oxy XVI 1899; P. Oxy 1982.

⁶⁹ Por. choćby analizy dotyczące budynków, ich dekoracji, sposobu budowy itp. zawarte w: A. Kahane et al. 1968.

⁷⁰ Por. K. Greene 1990, s. 67–80.

ZASTOSOWANE W TEKŚCIE SKRÓTY

- C. – *Codex Iustinianus* [w:] *Corpus Iuris Civilis*, eds. R. Scholl, W. Kroll, Berlin 1963.
- C. Th. – *Codex Theodosianus = Theodosiani libri XVI*, eds. Th. Mommsen, P.M. Krüger, Berlin 1905, vol. 2.
- D. – *Digesta*, ed. Th. Mommsen, Berlin 1962.
- FIRA – *Fontes Iuris Romani anteiustiniani*, ed. S. Riccobono et al., t. I: *Leges*, t. II: *Auctores*, t. III: *Negotia*, Firenze 1940–43.
- Nov. – *Justiniani Novellae* [w:] *Corpus Iuris Civilis*, eds. R. Scholl, W. Kroll, Berlin 1963.
- P. Ital. – *Die nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445–700*, ed. J.O. Tjäder (“Acta Instituti Romani Regni Sueciae”, Series in quarto, XIX.1, 2, 3), Pt. I, Lund 1955.
- P. Oxy. – *Oxyrhynchus Papyri*, eds. B.P. Grenfell & A.S. Hunt et al., London 1898.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Die nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445–700*, ed. J.O. Tjäder (“Acta Instituti Romani Regni Sueciae”, Series in quarto, XIX.1), Pt. I, Lund 1955.
- Liber Pontificalis*, ed. Th. Mommsen, *Monumenta Germaniae Historica, Gesta Pontificum Romanorum*, vol. I, Berlin 1989.
- Digesta*, ed. Th. Mommsen, Berlin 1962.
- Duke Database of Documentary Papyri*, <http://papyri.info/ddbdp/> (papiirusy cytowane za wersjami elektronicznymi poszczególnych zbiorów pochodzą z tej strony, o ile inaczej nie zaznaczono).
- Fontes Iuris Romani anteiustiniani*, ed. S. Riccobono et al., t. I: *Leges*, t. II: *Auctores*, t. III: *Negotia*, Firenze 1940–43.
- Gregorii Magni Epistulae* [w:] *Patrologia Latina*, ed. J.P. Migne, Paris 1841–1855, vol. 77, kol. 441–1328 C.
- Justiniani Codex* [w:] *Corpus Iuris Civilis*, eds. R. Scholl, W. Kroll, Berlin 1963.
- Justiniani Novellae* [w:] *Corpus Iuris Civilis*, eds. R. Scholl, W. Kroll, vol. III, Berlin 1963.
- Olympiodoros z Teb* [w:] *Fragmenta Historicorum Graecorum*, ed. K. Müller, Paris 1851, vol. IV, s. 67 (<https://archive.org/stream/fragmentahistori04mueluoft#page/68/mode/1up>, dostęp: 10.10.2016).
- Oxyrhynchus Papyri*, eds. B.P. Grenfell & A.S. Hunt et al., London 1898.
- Theodosiani libri XVI*, eds. Th. Mommsen, P.M. Krüger, Berlin 1905, vol. 2 (*Codex Theodosianus*).
- The Roman Law Library*, eds. Y. Lassard, A. Koptev (<http://droitromain.upmf-grenoble.fr>, dostęp: 10.10.2016).

Literatura

- Azzarello G., Panettieri, *prestiti e Apioni*, “Bulletin of the American Society of Papyrologists”, 45(2008), s. 15–19.
- Azzarello G., Gonis N., *P. Stras. VIII 800: lettera ad un pronoetes della domus divina*, “Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, 171(2009), s. 211–212.
- Banaji J., *Agrarian change in late antiquity: gold, labour, and aristocratic dominance*, Oxford 2007.
- Benaissa A., *An estate overseer’s Work contract and the meaning of Exotikoi Topoi*, “Bulletin of the American Society of Papyrologists”, 44(2007), s. 75–86.
- Beaucamp J., *Byzantine Egypt and Imperial Law* [w:] *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, ed. R.S. Bagnall, Cambridge 2007, s. 271–288.

- Bojarski W., *Fonction et importance de l'emphytéose romaine (sur la base des Constitutions et des Nouvelles des Empereurs)*, „Zeszyty Naukowe UMK: Nauki Humanistyczno-Społeczne”, 70; „Prawo”, 13(1975), s. 3–17.
- Bojarski W., *Bodenrechtliche Verhältnisse im römischen Reich (4. bis 5. Jh)* [w:] *Au-dela des frontieres: Mélanges de droit romain offerts a Witold Wołodkiewicz*, Warszawa 2000, s. 113–129.
- Dajczak W., Giaro T., Longchamps de Berier F., *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2009.
- Finley M., *Ancient Economy*, Berkeley – Los Angeles 1973.
- Greene K., *The Archeology of the Roman Economy*, Berkeley – Los Angeles 1990.
- Hanlon Ch., *Gregory the Great and Sicily: An Example of Continuity and Change in the Late Sixth Century* [w:] *The Bishop of Rome in Late Antiquity*, ed. G.D. Dunn, Routledge 2016, s. 210–215.
- Harper K., *Landed Wealth in the Long Term: Patterns, Possibilities, Evidence* [w:] *Ownership and Exploitation of Land and Natural Resources in the Roman World*, ed. P. Erdkamp et al., Oxford 2015, s. 43–61.
- Hickey T.M., *An Inconvenient Truth? P. Oxy. 18.2196 verso, the Apion Estate, and fiscalité in the Late Antique Oxyrhynchite*, „Bulletin of the American Society of Papyrologists”, 45(2008), s. 87–100.
- Hickey T.M., *Wine, Wealth and the State: The House of Apion at Oxyrhynchus*, Ann Arbor 2012.
- Honsell H., *In fraudem legis agere* [w:] *Festschrift für Max Kaser*, eds. D. Medicus, H.H. Seiler, München 1976, s. 111–125.
- Jones A.H.M., *Inscriptions from Jerash*, „The Journal of Roman Studies”, 18(1928), s. 144–178.
- Jones A.H.M., *Inscriptions from Jerash – Part II*, „The Journal of Roman Studies”, 20(1930), s. 43–54.
- Jones A.H.M., *The Later Roman Empire 284–602: A Social, Economic, and Administrative Survey*, vol. 3, Oxford 1964.
- Kahane A. et al., *The Ager Veientanus, North and East of Veii*, „Papers of the British School at Rome”, 36(1968), s. 1–213.
- Kamienik R., *Ucisk podatkowy i nadużycia ze strony administracji rzymskiej w ostatnich wiekach cesarstwa*, „Rocznik Lubelski”, 14(1971), s. 9–38.
- Kaser M., *Das römische Privatrecht*, 2 bd., München 1971–1975.
- Keenan J.G., Manning J.G., Yiftach-Firanko U. (eds.), *Law and Legal Practice in Egypt from Alexander to the Arab Conquest*, Cambridge 2014.
- Kehoe D., *Law and the Rural Economy in the Roman Empire*, Ann Arbor 2007.
- Kraeling C.H. (ed.), *Gerasa: City of the Decapolis*, New Haven 1938.
- Wassiliou-Seibt A.K., *Der terminus προνοητης in der Byzantinischen verwaltung*, „Zbornik radova Vizantoloskog instituta”, 50/1(2013), s. 149–162.
- Kupiszewski H., *Surveyorship in the law of Greco-Roman Egypt*, „Journal of Juristic Papyrology”, 6(1952), s. 257–268.
- Litewski W., *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 2003.
- Marek R., *Contracts similar to locatio-conductio of work and services in Graeco-Roman Egypt*, „Kra-kowskie Studia z Historii Państwa i Prawa”, 8(2015), s. 343–356.
- Mazza R., *L'Archivio degli Apioni: Terra, lavoro e proprietà senatoria nell'Egitto tardoantico*, Bari 2001.
- Mazza R., *P. Oxy. XVI 1911 ei conti annuali dei pronoetai*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, (1998), s. 161–172.
- Minnen van P., *Archaeology and papyrology: digging and filling holes?* [w:] *Tradition and Transformation: Egypt Under Roman Rule: Proceedings of the International Conference, Hildesheim, Roemer- and Pelizaeus-Museum, 3–6 July 2008*, ed. S. Pfeiffer et al., Boston–Leiden 2010, s. 437–474.
- Mitteis L., Wilcken U., *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde*, 2 Bd. *Historischer Teil, II: Hälfte Chrestomathie*, Leipzig–Berlin 1912, repr. 1963.
- Oleson J.P., *Greek and Roman Mechanical water-lifting Devices: The History of a Technology*, New York – Wien 1984.

- Plessis P. du, *Letting and hiring in Roman Legal Thought 27 BC–284 CE*, Leiden–Boston 2012.
- Sarris P., *Economy and society in the age of Justinian*, Cambridge UK – New York 2006.
- Schiller A., *The Fate of Imperial Legislation in Late Byzantine Egypt* [w:] *Legal thought in the United States of America under Contemporary pressures*, eds. J.N. Hazard, W.J. Wagner, Brussels 1970, s. 41–60.
- Schiller A., *The Courts Are no More* [w:] *Stud in onore di Edoardo Volterra*, vol. I, Milano 1971, s. 496–502.
- Sijpesteijn P., *The Meanings of ἦτοι in the Papyri*, “Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, 90(1992), s. 241–247.
- Tacoma E., *Replacement parts for an irrigation machine of the divine house at Oxyrhynchus*, “Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, 120(1998), s. 123–130.
- Taubenschlag R., *Geschichte der Rezeption des Römischen Privatrechts in Aegypten* [in:] *Studi in onore di P. Bonfante*, vol. I, Milano 1930, s. 367–440 = R. Taubenschlag, *Opera Minora*, Bd. I, Warszawa 1959, s. 181–290.
- Taubenschlag R., *Law of Greco-Roman Egypt in the light of the papyri*, Warszawa 1955.
- Ward Perkins B., *Jones and the Late Roman Economy* [w:] *A.H.M. Jones and the Later Roman Empire*, ed. D.M. Gwynn, New York – Leiden 2008, s. 193–211.
- Wolff H.J., *Das Vulgarrechtsproblem und die Papyri*, “ZSS RA”, 91(1974).
- Wolff H.J., *Das Recht der griechischen Papyri Ägyptens in der Zeit der Ptolemaeer und des Prinzipats*, vol. II, München 1978.

Źródła internetowe

- Banaji J., *Agrarian History and the Labour Organisation of Byzantine Large Estates*, „Proceedings of the British Academy” 96(1999), s. 193–216, <http://www.britac.ac.uk/pubs/proc/files/96p193.pdf>, dostęp: 10.10.2016.
- Keenan J.G., Hickey T.M., *A Labor Contract for a pronoetes (P. Lond. inv. 2219)* [w:] *Papyrological Texts in Honor of Roger S. Bagnall*, ed. R. Ast et al., Durham NC 2012, http://ecommons.luc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1087&context=classicalstudies_facpubs, dostęp: 12.10.2016.